

● Գ Ր Ա ի Օ Ս Ա Կ Ա Ն ●

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՂՐԻՄԵՅԻ: Ուսումնասիրու-
թիւն եւ բնագրեր: Ս. Ս. Մարտիրո-
սեան: Փոքր ութաձալ, լաթակազմ, էջ
188: Երեւան, 1958: Գին՝ 7 ռուբլի:

Ներկայանալի տպագրութեամբ հատոր
մըն է այս աշխատութիւնը:

Էջ 504 կը սկսի ուսումնասիրութիւն մը Մարտիրոս Դրեմեցիի մասին։ Արդարեւ ժամանակն էր որ այս գործունեայ եւ աւանաւոր հայ եկեղեցական եւ ազգային գործիչ, ինչպէս նաեւ Ժէ. դարու մատենասէր ու տաղասաց Դրեմեցիին մասին լուրջ աշխատութիւն մը պատրաստուէր, իր տաղերուն քննական մէկ հրատարակութեամբ։ Ա. Ա. Մարտիրոսեան զնահատելի յաջողութեամբ կատարած է այդ գործը իր այս ներկայ շատ լուրջ աշխատութեամբ։ 1892էն ի վեր, երբ առաջին անգամ վաստակաւորն Կ. Կոստանեան իր «Նոր Ժողովածու» շարքին Ա. պրակին մէջ հրատարակեց Դրեմեցիի «Յաղագս քաղաքին Ամասիու» տաղը, անկէ վերջ դարձեալ իր կողմէն եւ ուրիշներէն, ինչպէս նաեւ ինծմէ՝ հրատարակուեցան Դրեմեցիի տաղերէն, կատարուեցան Կենսագրական համառօտ փորձեր, առանց սակայն տաղերուն հրատարակութիւնը եւ տաղասացին ինքնութիւնը ենթարկելու այն գիտական հետազոտութեան եւ հրատարակութեան, որպիսին կատարած է Մարտիրոսեան իր ներկայ աշխատութեամբ։ Մասնաւորելով իմ հրատարակութեանցս մասին, հեղինակը իրաւունք ունի, էջ 6, երբ կ'ըսէ. «Քիւրտեանի մօտ եղած ձեռագիրն առաւել եւս անյաջող է եւ պակասաւոր»։ Իմ հաւաքմանս ձեռագիրը, որու մասին աստ էջ 65 զատ յօդուածով կը տեղեկագրեմ, սղադրեալ վատ ուտր գրով տետրակ մըն է, որ 1918ին զնած եմ Պոլիս, Զարդարեան գրատունէն։

Մարտիրոսեան յիշէ՛լէ վերջ Ղըրմեցիի
հրատարակութիւնները, կ'աւելցնէ թէ

«Ղրիմեցու ստեղծագործութիւններէց ուրիշ հրատարակութիւն մեղ յայտնիւ չէ » (էջ 7), եւ իրաւամբ: Հետզհետէ կու տայ Ղրիմեցիի կենսապրութեան դիւստոր դժեւրը, անոր ծնունդը ընդունելի կերպով նըշանակելով 1605ին, ի Կաֆա: Հայրը կը կոչուէր Գրիգոր, իսկ մայրը՝ Խաթուն: Ստացած է նախնական կրթութիւն նախ իր ծննդավայրին նշանաւոր Ս. Խաչի (Ս. Նշան) սլանքը, Ստեփանոս երէց եւ տաղասաց Թոխաթեցիի մօտ, յետոյ Աստուածատուր Տարօնեցիի մօտ, որ Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքը եղաւ: Ստեփանոս Թոխաթեցիէ եւ Մարտիրոս Ղրիմեցիէ ունիմ գրչագիրներ ձեռագրաց հաւաքածոյիս մէջ: Մարտիրոս Ղրիմեցիէ ունիմ մեծափոր Ոսկեփորիկ հաւաքածոյ մը՝ 500 թերթերէ բաղկացած, շահեկան յիշատակաւրաններով Ղրիմեցիի իսկ գրչէն, գրուած ՌՃԴ (1655ին) Յունիս Ժե. Սաղէմ: Ընտիր կադմով այս գրչագրին մէջ կայ նաեւ Ղրիմեցիի մանրանկարը գունազեղ, սիրուն եւ վարպետօրէն դժուած:

Աւելորդ կը համարեմ ծանրանալ Մարտիրոսեանի ներկայացուցած Ղրիմեցիի հասարակական-կրօնական գործունէութեան վրայ:

Մարտիրոսեան կը գրէ. «Դրիմեցու բոլոր երեւելը չէ, որ թուաբարուած են, կամ բոլորը չէ, որ հասել են մեզ» (էջ 28)։ Դժուար է հաւատալ որ այսքան քիչ ըլլաւ վատտակը այս եռանդուն հայ եկեղեցականին։ Այս հատորին մէջ հրատարակուած տաղերը, քանի մը ձեռագիրներն եւ քանի մը նամակներ չեն բաւեր մեզի ըսելու համար, թէ Դրիմեցի այդքանով միայն մասնակից եղաւ ԺԷ. դարու հայ մըտաւորական վերածննդեան շարժումին, որուն աստղերէն մին եղաւ, շարժում մը՝ որ Մխիթարի երեւումով եւ Մխիթարեաններու հաստատման փառքովը սրահղուեցաւ։

Մարտիրոսեանի անձանթ մնացած է որ
Յակոբ վարդապետ Կաֆայեցի աշակերտ
եղած է Մարտիրոս Ղրիմեցիի :

Բնագիրներու շարքին, որ կը սկսի 52

83էն, կը տրուին 20 կարճ կամ երկար տա-
ղաչափութիւններ: Իւրաքանչիւր բնագրի
տարբերակները՝ խնամքով նշանակուած են
լուսանցքին տակ: Էջ 159էն սկսեալ ման-
րատառ կը տրուին ծանօթութիւններ իւ-
րաքանչիւր տաղի մասին՝ իր թուահամա-
րով: Հոս կը յայտնուի որ Ղրիմեցիի եր-
կերուն չորս ձեռագիր կայ Երեւան, հաս-
մը Վիեննա եւ հաստ մը Վիենտիկ՝ Միխի-
թարեանց հաւաքման մէջ: Կ. Օհանջա-
նեան ալ ունեցեր է տաղարան մը, այժմ
անյայտ: Վերջապէս հաստ մըն ալ իմ անձ-
նական հաւաքածոյիս մէջ, որ ամբողջու-
թեամբ հոս ներկայացուցած եմ (տե՛ս էջ
65) :

Մարտիրոսեան՝ էջ 167էն սկսեալ կուտայ ծանօթագրեալ ընտիր ցանկ մը Ղըրմեցիի զանազան (ուրիշ) իրեն ծանօթ գործերուն, մեզի մատուցանելով մատենագիտական իրապէս խոշոր ծառայութիւն մը։ Այս շարքին մէջ կը յիշէ նաեւ չորս հայատառ թուրքերէն տաղեր։

Էջ 179 կու տայ Ղրիմեցիի անհարազատ
տաղերու շարք մը, եւ կը ճշտէ որ Ղրի-
մեցիի վերադրուած «Տաղ ի վերայ Կաֆա-
քաղաքին» Ղրիմեցիինը չէ, այլ Մարտի-
րոս Խարասարցիին, քանի որ այդ տաղին
արտագրութեան կը հանդիպինք 1611 թը-
ւականին, երբ Ղրիմեցի հազիւ իննգ կամ
վեց տարեկան կրնար ըլլալ:

Հուլի 5-ը 181 կը սկսի օտար բառերով
բառարան մը: Աշխատութիւնը կ'աւարտի
առանց յատուկ անուանց ցանկի մը, որ
նման զործի մը համար անհրաժեշտ է:

Իցիւ թէ օր մը Ղըրմեցիի բոլոր գործաւորը, յիշատակարանները եւ նամակներն ալ միասին մէկ հատորի մը մէջ ամբողջական կերպով ամփոփուած հրատարակուէին: Մինչ այդ՝ մենք շնորհակալ ենք Մարտիրոսեանին, մեզի տուած կենսագրական, բնագրական եւ մատենագիտական այս ծոխ հաւաքածոյին համար, որով հայ գրական հասարակութեան մէջ ծանօթ դէմք մը կը դառնայ Մարտիրոս Ղըրմեցի:

* * *

ՏԱՂԱԳԻՐԳ (ԽԵԻ) ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹԵԼԻ-
ԿՈՒՐԱՆՑԻ: Հրատ. Ն. Եպս. Մովսէսյան:
Երուսաղէմ, Ս. Յակոբ, 1958: Թղթա-
կազմ, քառածալ, էջ ԻԸ+116: Գին՝ 500
ֆիլիս:

Յովհաննէս Թլիկուրանցի, որ ինքզինքը նուազական կոչումով ԽԵԽ կ'անուանէ, տաղանդաւոր, ժողովրդական եւ արդիւնաւոր տաղասաց մը եղած է, որուն տաղերէն մաս մը նոյնիսկ 1513ին տպագրուած են: Տաղասացական ընտիր ոճով մը, պատկերալից, գեղեցիկ տաղերու եւ դանձերու այս հեղինակը, սխալմամբ նոյնացուած էր համանուն Ստոյ կաթողիկոսին հետ (1489-1525), թէեւ կաթողիկոսը գոնէ տաղասացէն դար մը վերջը ապրած եւ արտադրած ըլլալու է՝ ձեռագրական տուեայներով:

Ներկայ հրատարակութեան տիտղոսը հետաքրքիրներուն կրնայ խորհիլ տալ, որ լոյս տեսած այս հատորը կը բաւարարէ այն խոշոր պակասը՝ որ վաղուց արդէն զգալի եղած էր մեր արդի մատենագրութեան մէջ։ Կը յուսայինք որ Ծովական եպիսկոպոսի այս հրատարակութիւնը մեզի տար խղճամիտ, դիտական, համեմատեալ հրատարակութիւն մը թլկուրանցի տարեկան տարեգրուն եւ գանձերուն։

Ծովական եպոս. կը գրէ «Մեր այս հրա-
տարակութեան մէջ բնագրական ընթեր-
ցուածի մը փոխարէն, երբ տարբերակ մը
ունէր աւելի ընտիր ընթերցուած մը, այս
վերջինը զետեղած ենք բնագրին մէջ, ընդ-
գծելով նոյնը ծանօթութեանց կարգին,
ուր փոխադրած ենք նաեւ բնագրին ըն-
թերցուածը»: (էջ Գ.): Ծովական եպոս.
գծախտաբար իրաւունք չունի թլկու-
րանցիկ տաղերը իր ուղածին պէս, բո-
կամս, սրբազրեւու կամ տաղերու տար-
բեր օրինակներով կարկտան բնագիրներ
ստեղծելու: Դժբախտաբար ասիկա յա-
ճախ կը պատահի մեր իրականութեան
մէջ, որ սակայն սխալ է եւ նուիրականա-
ցնել կարելի չէ:

Ներկայ հատորին մէջ ամփոփուած տա-

ղերէն քանի մը հատը միայն անտիպ են, բայց մը որ պիտի չարդարացնէր ինքնին զանոնք հատորով մը հրատարակելու ճիշդը: Ոչ ալ տաղասացին մասին դոյզն ինչ կենսագրական նորութիւն կը գտնենք Ներածականին մէջ, որ լոկ արձագանգը կ'երեւի Ա. Զօպանեանի նախապէս ըսածներուն, կամ կը կրկնէ վաստակաւոր Հ. Ա. կիներանի, Հ. Պոտուրեանի եւ Կիւլէսէրեան Սրբազանի ըսածները: Ներածականը ինքնին հանելուկ մըն է: Զեմ գիտեր ինչու համար առ հասարակ բոլոր ծանօթ թղիւրանցիներու կենսագրութիւնը ջանացած է տալ Ծովական եպոս: Աւելորդ են իր մարզանքները, առանց գիտական բնագրի մը կազմութեան, տաղասացին լեզուին մասին: Ինչ որ ինք առանձնաշատկութիւն կրնայ կարծել, կրնան հեղինակինը չըլլալ, այլ հեղինակէն զատ տաղերգուի մը:

Ծանօթութիւններ եւ Նկատողութիւններ փոխանակ իր հրատարակութեան ըսկիզբը տալու՝ լաւագոյնը կ'ըլլար իւրաքանչիւր տաղի տակ, եւ շատ աւելի խտացած: Տաղերու տարբերութիւններուն, տնայարքերուն, եւայլնի համար գործածուած զբաթիւները խիստ չփոթեցուցիչ են ընթերցողին համար:

Ամբողջական չէ նոյնիսկ ռաւկօրէն եւ օտար բառերու մասը:

Երկրայելի տաղերու շարքին կայ տաղ մըն ալ «Ի վերայ Անդղամ Կանանց» խորագրով: Այս տաղը հրատարակուած է մէկ երկու անգամ: Հոս հրատարակուելէն առաջ ալ հրատարակուած է ԲԱԶՄԱՎԷՊԻ մէջ 1954ին, իրր թէ 1470էն ձաշոցէ մը առնուած: Ասիկա կասկածելի է: Նըման տաղի մը գոյութիւնը ճԱՇՈՅԻ մը մէջ անմեկնելի պիտի ըլլայ, բայց եթէ ձեռագրին մէկ պարագայ տեղը՝ տարբեր կամ յետին գրիչ մը, հաւանաբար ըլլալով ուսանաւորին, զայն հոն օրինակած ըլլայ: Կը կարծեմ որ տաղը մին է նմանօրինակ այն քանի մը տաղերէն, որոնք ելած են Յովհաննէս քահանայ (Երզնկացի) տաղասացի եւ իր որդւոյն Յովսէփի զրէն:

Երկրայելի նկատուած տաղերուն մեծագոյն մասը ըստ ոճի, մտածումի, թըլկուրանցի տաղասացին իսկ կը պատկանին:

Ինչպէս տաղերուն՝ նոյնպէս տաղասացին մասին ալ կարեք կայ գիտական լուրջ աշխատութեան: Զեմ խորհիր որ նիւթ կը պակսի: Անտարակոյս Սաղէմի Սբ. Յակոբեանց խիստ ճիշտ ձեռագրատունը ինչպէս նաեւ հրատարակութեանց մատենադարանը կրնային հարկ եղած կարեւոր նիւթը հայթայթել՝ կատարելու համար այս եղածէն աւելի լուրջ եւ գոնէ համեմատեալ գիտական հրատարակութիւն մը թղիւրանցի տաղերուն եւ գանձերուն, քանի որ գանձասացն ու տաղասացը նոյն թղիւրանցին է:

Եթէ Ծովական եպոս. կ'ողէ տաղեր ու գանձեր հրատարակել ինքն ալ անտարակոյս քաջ գիտէ որ Սաղէմի Ս. Յակոբեան ձեռագրական գանձատունը կը պարունակէ ահագին թիւ մը անտիպ եւ անծանօթ տաղերու եւ գանձերու, որոնց մէջ մեծարժէք գոհարներ շատ կան, որոնք իրապէս կրնան Ծովական եպիսկոպոսի ջանքն ու ճիշդ մեր նախնեաց մատենագրութեան օգտակար ըլլալու՝ արժանապէս վարձատրել:

* * *

ԺԵ ԴԱՐԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ՁԵՆԱԳՐԵՐԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ: Կազմեց Լ. Ս. Խաչիկեան: Մասն երկրորդ (1451-1480): Լաքալագով, մեծ ութաձալ, 144 + 600 էջ, նկարազարդ: Հրատ. ՀՍՍՌ Գիտ. Ակադեմիայի, Երեւան, 1958: Գին՝ 34 ռուբլի 35 կոպէկ:

Այսպէսով վաստակաւոր Խաչիկեան երրորդ եւ շատ կարեւոր հատոր մը կ'աւելցնէ յիշատակարաններու իր շարքին:

Գործին սկիզբը 144 էջերուն մէջ կը հրատարակէ ուսումնասիրութիւն մը «Հայաստանը ԺԵ դարի երկրորդ յիսնամեակում»: Ասիկա աշխատուած գործ մըն է ձեռագրական յիշատակարաններու, Ժա-

մանակագրութեանց եւ օտար աղբիւրներու վրայ հիմնուած:

Ո՛րքան ցաւալի է որ մեր ձեռագիրները ցրուած են աշխարհի ամէն կողմը, ոմանք անմատչելի իսկ, ուրիշներ ընդհանրապէս անծանօթ: Սակայն իրականութիւն է որ նոյնիսկ ծանօթ հաւաքումներու՝ ինչպէս Երուսաղէմի վանքին, շատ յիշատակարանները անհասելի մնացեր են, մինչդէռ պիտի չըլլար ակնկալել որ հոն գտնուող բազմաթիւ կրօնաւորներէն մին հաճէր Խաչիկեանի կարիքները գոհացնել, բնական է եթէ Խաչիկեան համարձակէր դիմելու:

Օրինակ. Խաչիկեանին ինչո՞ւ պակսէր Սաղէմի թիւ 2180 զրջագրին (գրուած Բաղէշ ՊԿԳ (1414ին) էջ 4բ. նոտրագիր սա յիշատակութիւնը. «Եւ արդ ես յոհանէս էրէցս Եզնկացի, որ եմ առժամ տէր գրոցւա, եւ կամ ի դրան Սուրբ Փրկչիս (Երուսաղէմի) առ սարսափելի կափարիչ վեմիս եւ եղի յիմ կենդանութեանս զգիրքս՝ Հարցմանց ի Սբ. Փրկչիս յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց եւ եղբարց, եւ ոչ ոք չունի ի յիսնութիւն հանել զգիրքս ի Սբ. Փրկչիս. եւ ով յանդգնի հանել զգիրքս ի Սբ. Փրկչիս, դատի ի սուրբ Ամենափրկչիս. իսկ ինամով պահաւորեմ աւրհին ի Փրկչին մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ ամէն»:

«Գրեցաւ ի թիւն ԶԺԱ (1462):»

Ինչպէս միշտ, նման գործերու մասին կարելի է ընել յաւելուածական ճշտումներ, որոնք ոչինչով կը նուազեցնեն մեծարժէք գործին կարեւորութիւնը:

Թիւ 83 Ագրգի կարելի է հաստատ ընդունիլ քանի որ նոյն զրէն նոյն վայրը գրուած է (Ագրգի վանք) թիւ 144 յիշատակարանով Շարակնոցը:

Հիմք չկայ որ Խաչիկեան 1457ի Երզնկայի շարժին վերագրէ էջ 95 ծանօթութեան տակ նշանակած թորոս Մշեցիի տաղը: Այդ մասին խօսած ենք այլուր:

Վրիպակ է անշուշտ էջ 30 խորագրին մէջ թորոս Ագրարի Բ. հատորէն առնուած յիշատակարանին «էջ 279-281» որ պէտք

է ըլլայ անտարակոյս իրր «էջ 379-381»:

Յիշատակարաններու գումարը որ կը տրուի հոս է 575 (1451էն 1480): Բնական է կան այս շրջանէն բազմաթիւ յիշատակարաններ որոնք անծանօթ մնացած են Խաչիկեանին, եւ տարբեր ալ չէր կրնար ըլլալ՝ քանի որ ատոնցմէ խոշոր թիւ մը անձնական հաւաքածոներու մէջ կը գտնուին: Օրինակ պարզապէս քանի մը հատ յիշելու համար, իմ հաւաքածոյիս մէջ Շարակնոց մը ԶԻԱ (1472էն) զրեալ ի Ս. Աստուածածնին, Տրապիզոն, Յով. Կաֆայեցիէ: Մաշտոց ԶԵ (1456) թուականէն զրեալ զանազան զրիշներէ՝ Ժողկեալ Մինասէ, Ապրակունեաց Տէր Ազարիա Եպիսկոպոսի համար: Շարակնոց ԹՃԸ (1459էն) Յով. զրէն, կիտուածագարդ կողքով: Շարակնոց ԶԻ (1471էն) Յով. Արեղայէ: Հաւաքմանս թիւ 17, Քերական-բառարանը (1387էն) ուր կայ յանգաւորեալ յիշատակարան մը 1481էն: Հաւաքմանս թիւ 32 Աւետարանը Վրթանէս զրէն, ծաղկեալ Ստեփանոս եպոս. Առնչեցիէ 1477ին: Եւն.:

Եղած են նաեւ հրատարակուած յիշատակարաններ որոնք մատչելի եղած չեն Խաչիկեանի: Օրինակ. Աւետարան ԶԻԳ (1474էն) գրուած Մկրտիչ Երէցէ Զմկա-ծաղի Ս. Աստուածածնի մէջ (Յաւաջ, թիւ 7383, 1 Յունիս, 1954):

Էջ 453էն վերջ կը տրուի անձնանուններու ցանկը ինչպէս նաեւ մականուններու, տեղանուններու եւ առարկայական ցանկեր:

Արժէքաւոր, մեծապէս գնահատելի եւ շատ օգտակար ձեռնարկ մըն է Խաչիկեանի այս շարքը, որուն համար մեր բանասիրութիւնը եւ պատմագիտութիւնը մեծապէս երախտապարտ պիտի մնայ իրեն: Յուանաբար որ յաջորդ հատորները չեն ուշանար, եւ վերջապէս կ'ունենանք մեր ամէն կողմ ցրուած մատչելի կամ անմատչելի յիշատակարաններու հրատարակութիւնը, կատարելապէս օգտուելու համար անոնցմէ:

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ